

© Н.П. Пятрова

ДА ПРАБЛЕМЫ ЛІНГВАКРАІНАЗНАЎЧАГА АПІСАНИЯ НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАЙ СЕМАНТЫКІ ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Мова, як вядома, з'яўляецца найважнейшым сродкам зносін паміж людзьмі, яе першасная функцыя – камунікацыйная. Акрамя гэтага, яна выконвае і т.зв. “кумуляцыйную” функцыю – назапашвання і захоўвання культурнай інфармацыі аб умовах жыцця таго народа, які з'яўляецца носьбітам дадзенай мовы. Носьбіты мовы ўсведамляюць сваю нацыянальную культуру праз родную мову. Менавіта мова падказвае дзіцяці, якія прадметы і з'явы існуюць у акаляючым свеце, якое мінулае і сучаснае яго народа і да т.п.; у выніку за пяць-сем гадоў жыцця і авалодання роднай мовай дзіця становіцца носьбітам дадзенай нацыянальнай культуры.

У выкладанні (і вывучэнні) мовы як замежнай адной з найважнейшых задач з'яўляецца т.зв. “акультурацыя” – засвойванне чалавекам, які вырас у асяроддзі адной нацыянальнай культуры, асноўных фактаў, норм і каштоўнасцей іншай нацыянальнай культуры. Таму жадаючым вывучыць замежную мову неабходна не толькі засвоіць моўныя адзінкі і авалодаць маўленчымі навыкамі і ўменнямі, але і далучыцца да асноўных каштоўнасцей іншай нацыянальнай культуры – паспрабаваць “убачыць мову вачыма яе носьбіта”. Для гэтага прызначаны лінгвакраіназнаўчы падыход да выкладання (і вывучэння) мовы як замежнай. Менавіта ў межах лінгвакраіназнаўства адбываецца вывучэнне іншаземнай семантыкі моўных адзінак з мэтай засвойвання іх зместу, адценняў і канатацый на ўзроўні, максімальна набліжаным да іх успрымання носьбітамі дадзенай мовы і культуры.

Тэорыя і практыка лінгвакраіназнаўства як уласна філалагічнай (пераважна лінгвістычнай) і як лінгвадыдактычнай дысцыпліны распрацоўваецца ўжо больш за трыццаць гадоў. Асноўныя прынцыпы і метады лінгвакраіназнаўства ўпершыню былі выпрацаваны ў русістыцы [Верещагин, Костомаров 1980; Верещагин, Костомаров 1990] пры стварэнні інтэграванай метадыкі выкладання рускай мовы як замежнай, якая не абмяжоўваецца толькі выпрацоўкай фанетычных, граматычных і іншых навыкаў, але арганічна ўключае ў сябе і вывучэнне нацыянальнай культуры народа.

Амерыканская версія лінгвакраізнаўства (т.зв. cultural literacy) узнікла ў пачатку 1980-х гг. і развіваецца незалежна ад яе рускага аналага, хоць і мае з ім шмат агульных канцэптуальных і метадалагічных палажэнняў [Костомаров 1989].

Беларускае лінгвакраізнаўства яшчэ толькі пачынае тэарэтычна і практычна распрацоўвацца ў айчыннай філалогіі. Праблема лінгвакраізнаўчага апісання беларускай мовы была пастаўлена яшчэ ў 1994 г. у дакладзе Я.Я. Іванова на Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Нацыянальна-культурны кампанент у тэксе і мове” [Іваноў 1994]. Асноўныя пытанні гэтай праблемы былі выкладзены ў працах [Іваноў 2001; Іванова, Іваноў 2003], у тым ліку на матэрыяле моўных афарызмаў [Іваноў 1998; Іваноў 2002].

Лінгвакраізнаўчы падыход у выкладанні беларускай мовы замежным студэнтам выкарыстоўвае Г.І. Басавы [Басавы 2000; Басавы 2001 і інш.]. Але трэба адзначыць “лінгвакраізнаўства” ад “лінгвакраязнаўства”. Так, у сваім артыкуле [Басавы 2000] аўтар закранула менавіта лінгвакраізнаўчы падыход, а не лінгвакраязнаўчы, як значыцца ў назве і тэксце артыкула. У межах лінгвакраязнаўства павінна апісвацца нацыянальна-культурная семантыка адзінак тэрытарыяльных дыялектаў – дыяцыпліны, якая яшчэ чакае свайго эпistéмалагічнага і метадалагічнага вызначэння, але неабходнасць распрацоўкі якой (асобна або ў межах лінгвакраізнаўства) цалкам відавочная.

У галіне ж лексікаграфічнай рэпрэзентацыі беларускай мовы з лінгвакраізнаўчага пункту гледжання практыка пакуль што апыраджае тэорыю. Праблема распрацоўкі прыпытаў укладання і структуры лінгвакраізнаўчых слоўнікаў беларускай мовы маюць эмпірычную рэалізацыю пакуль што толькі на матэрыяле апісання беларускай моўнай афарыстыкі ў адзіным у беларусістыцы лінгвакраізнаўчым “Слоўніку беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў” (1997) С.Ф. Івановай і Я.Я. Іванова.

Такім чынам, лінгвакраізнаўчае апісанне беларускай мовы як замежнай і як другой ва ўмовах блізкароднаснага (руска-беларускага) білінгвізму з’яўляецца адной з актуальных праблем сучаснай беларусістыкі. Мэта гэтага артыкула акрэсліць асноўныя праблемы лінгвакраізнаўчага апісання фразеалогіі беларускай мовы і вызначыць шляхі іх вырашэння.

1. Нацыянальна-культурная семантыка фразеалагічных адзінак беларускай мовы

Своеасаблівасці ўмоў жыцця, побыту і звычаяў беларускага народа, гісторыі, літаратуры і мастацтва Беларусі, яе грамадска-эканамічнага ўкладу адлюстраваны ў пэўнай сукупнасці значэнняў моўных адзінак, якую прынята называць нацыянальна-культурнай семантыкай. Усе ўзроўні беларускай мовы

ўтрымліваюць нацыянальна-культурную інфармацыю: і марфалогія, і сінтаксіс, і нават фанетыка, але найбольшая яе акумуляцыя назіраецца ў намінатыўных адзінках мовы, да якіх адносяцца, найперш, словы, фразеалагізмы [Лепешаў 1993], а таксама моўныя афарызмы (прыказкі, прымаўкі і крылатыя выразы) [Лепешаў, Якалцэвіч 2002; Янкоўскі 1960].

Нацыянальна-культурная семантыка з’яўляецца аб’ектам даследавання лінгвакраіназнаўства, паколькі менавіта праз яе мова выконвае сваю кумуляцыйную функцыю – назапашванне і захаванне культурнай інфармацыі, калектыўнага вопыту народа.

Праяўленне нацыянальна-культурнай семантыкі мовы ў моўных адзінках з’яўляецца прадметам даследавання лінгвакраіназнаўства.

Любая моўная адзінка, напрыклад слова, валодае дзвума планамі: план выражэння слова (яго гукавая абалонка) – лексема, план зместу слова – сема. Гл. схему структуры слова [Верещагин, Костомаров 1980: 26]:

СЛОВА	ЛЕКСЕМА	
	СЕМА	ЛЕКСІЧНАЕ ПАНЯЦЦЕ
		ЛЕКСІЧНЫ ФОН

Паняццёвыя семантычныя долі (СД), якія забяспечваюць класіфікацыю (пазнаванне і намінацыю) прадмета, уваходзяць у склад лексічнага паняцця. Непаняццёвыя СД, якія не прымаюць удзел у класіфікуючай дзейнасці чалавека, апасродкаванай праз мову, але ўваходзяць у сему, складаюць лексічны фон слова [Верещагин, Костомаров 1980: 23]. Менавіта лексічны фон моўных адзінак выконвае функцыю фіксацыі, захавання і перадачы значнага аб’ёму інфармацыі аб навакольнай рэчаіснасці.

Словы, фразеалагізмы і прыказкі “пабудаваны” аднолькава: па-першае, усе яны маюць гукавую форму – азначаемае, па-другое, класіфікуюць прадметы, з’явы і сітуацыі навакольнага свету, па-трэцяе, дапамагаюць носьбітам мовы ўтрымліваць у памяці веды аб свеце праз свой фон (лексічны, фразеалагічны ці афарыстычны). Агульную структуру семантыкі і функцыі намінатыўнай адзінкі можна графічна прадставіць наступным чынам [Верещагин, Костомаров 1990: 82]:

АЗНАЧАЕМАЕ	Гукавая абалонка слова * (фразеалагізма, прыказкі)	Функцыі: намінацыі
АЗНАЧАЛЬНАЕ	Лексічнае паняцце ці тыповая сітуацыя	класіфікацыі
	лексічны (фразеалагічны, афарыстычны) ФОН	кумуляцыі

Семантыка фразеалагізмаў супадае з семантыкай слоў, якія з'яўляюцца знакамі адзінкавых рэчаў ці з'яў і перадаюць толькі адно паняцце, але супрацьпастаўляюцца семантыцы моўных афарызмаў, якія з'яўляюцца знакамі сітуацый або пэўных адносін паміж рэчамі і таму семантычна раўназначныя сказам [Іванов 1992]. Семантычная эквівалентнасць слоў і фразеалагізмаў даказваецца магчымасцю іх узаемнай замены. Параўн.: *гад печаны* = шкодны чалавек [Лепешаў 2004: 92]; *кату на пяту* = нізкарослы [Лепешаў 2004: 189]; *бібікі біць* = гультаяваць [Лепешаў 2004: 50]; *з жабыны прыгаршчы* = вельмі мала [Лепешаў 2004: 158]; *у Магілёўскай губерні* = у замагільным свеце [Лепешаў 2004: 380] і да т.п.

Фразеалагізм – гэта такі выраз, агульны сэнс якога нераскладальны на асобныя значэнні кампанентаў. Напрыклад, калі пра каго-небудзь кажуць, што ён *страціў сумленне*, то сэнс словазлучэння складаецца з асобных значэнняў слоў *страціў* і *сумленне*. А ў фразе *У сабакі трэба вочы пазычыць, каб пасля такога з'явіцца сюды...* [Лепешаў 2004: 383] сэнс 'страціць сумленне' не вынікае са значэнняў дзеяслова *пазычыць* і назоўнікаў *у сабакі* і *вочы*. Атрымліваецца, што немагчыма прадбачыць наперад, якое значэнне ўзнікне ў асобным, фразеалагічным словазлучэнні пры складанні асобных самастойных слоў. Параўн.: *злавіць лісіцу* значыць 'неасцярожна прапаліць вопратку пры агні' [Лепешаў 2004: 160], а не факт злову лісы, а *хварэць на пана* значыць 'доўга спаць, вылежвацца' або 'весці сябе высакамерна, фанабэрыста, выяўляючы нечаканыя звычкі, імкненне да раскошы' [Лепешаў 2004: 395], а не назву хваробы. Паасобныя значэнні кампанентаў фразеалагічных адзінак (ФА) даюць не суму значэнняў, а зусім іншы, часам мудрагелісты сэнс усяго выразу. У гэтым галоўная, вызначальная прымета фразеалагізма – яго ідыяматычнасць – немагчымасць вывесці цэласнае значэнне з асобных значэнняў яго кампанентаў.

Ідыяматычны сэнс словазлучэнне набывае не адразу: спачатку яму заўсёды папярэднічае прамы сэнс. Так, словазлучэнне *даць нудла* паходзіць з мовы паляўнічых, дзе *нудла* – 'няўдалы стрэл, промах'. Першапачатковае значэнне выразу – 'спудлаваць, прамахнуцца, страляючы; толькі спудзіць (птушку ці зверга)'. З цягам часу словазлучэнне набыло пераноснае значэнне 'памыліцца, схібіць' [Лепешаў 2004: 115].

Некаторыя фразеалагізмы спалучаюць у сваёй семантыцы ідыяматычнае значэнне з прамым, якое магчыма растлумачыць з пазіцыяй сучаснай моўнай свядомасці. Але значную частку фразеалагізмаў носьбіты мовы (не лінгвісты) успрымаюць толькі ў пераносным плане. Прамы сэнс выразу перастае ўспрымыцца, калі знікаюць з жыцця народа рэчы, з'явы, што сталі асновай калісьці свабоднага словазлучэння.

Такім чынам, фразеалагізм як самастойная намінацыйная адзінка мовы з ідыяматычнай семантыкай з'яўляецца вельмі каштоўным аб'ектам

лінгвакраізнаўчай інтэрпрэтацыі мовы. У беларускіх фразеалагізмах на працягу ўсяго развіцця мовы фіксаваўся і перадаваўся з пакалення ў пакаленне грамадскі вопыт. Таму нацыянальна-культурную семантыку беларускай мовы можна лічыць прадуктам гісторыі і культуры беларускага народа, яе трэба апісваць і вывучаць не толькі ў сінхраніі (з пазіцыі сучаснай моўнай свядомасці), але і ў дыяхранічнай перспектыве (улічваючы гістарычны падыход).

2. Фразеалагізм як аб'ект лінгвакраізнаўства

Фразеалагічны фонд беларускай мовы – гэта каштоўная лінгвакраізнаўчая спадчына, у якой шырока адлюстравана гісторыя, культура, светапогляд беларусаў. Сувязь фразеалагізмаў з нацыянальнай псіхалогіяй і рэаліямі нацыянальнай культуры дазваляе разглядаць гэтыя адзінкі як аб'ект лінгвакраізнаўчага апісання беларускай мовы [Басавя 2000: 34].

Для лінгвакраізнаўства найбольш цікавым у семантыцы фразеалагізма з'яўляецца арганічнае спалучэнне прамога і пераноснага планаў. Гэтыя два планы ўспрымаюцца носьбітамі беларускай мовы як складанае цэлае, як адзінства. Але для тых, хто вывучае беларускую мову як замежную ці другую, неабходна раскрываць і тлумачыць генетычны прататып фразеалагізма – зыходнае свабоднае словазлучэнне. Самім сваім з'яўленнем (і далейшым замацаваннем у маўленні) генетычна свабодныя спалучэнні слоў звязаны з пэўнымі звычаямі, традыцыямі, своеасаблівасцямі побыту і духоўнага свету беларусаў, гістарычнымі падзеямі, што ў розныя часы адбываліся на Беларусі. Напр.: *за дзедам шведам* са значэннем 'вельмі даўно' нагадвае пра шведскіх заваёўнікаў, якія двойчы прыходзілі на беларускія землі (у 1655 і 1706 – 1708 гг.) [Лепешаў 2004: 134];

як жару ўхапіўшы са значэннем 'вельмі хутка, спяшаючыся (бегчы, уцякаць)' адлюстроўвае даўнейшы сялянскі быт, калі з нагоды эканоміі запалак сусед да суседа бегаў узяць агню – узяць жару, каб распаліць у печы, пры гэтым трэба было хутка бегчы, каб вугольчыкі не згарэлі [Лепешаў 2004: 426].

Асобныя беларускія фразеалагізмы называюць такія з'явы мінулага ці сучаснага жыцця Беларусі, адпаведных якім не існуе ў іншых нацыянальных культурах. Яны адлюстроўваюць беларускую культуру непадзельным спалучэннем усіх сваіх кампанентаў. Напр.:

як на дзяды са значэннямі 'выдатна, увольку (наесціся)' і 'вельмі многа (пра яду)' – водгалас памінальнага абраду (*дзяды*), калі гатавалі сем-дзесяць страў, а пасля вчэры не прыбіралі са стала: пакідалі нібыта для нябожчыкаў [Лепешаў 2004: 433];

збор-каляда са значэннем 'група людзей ці прадметаў, неаднародных па якіх-небудзь прыметах, якасцях' гаворыць пра абрад калядавання, у ходзе якога збіраліся розныя падарункі [Лепешаў 2004: 152].

У многіх фразеалагізмах згадваюцца назвы рэальнай матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў, жывёльнага і расліннага свету Беларусі, імёны людзей і геаграфічных назваў і г.д. Нацыянальная культура Беларусі адлюстроўваецца адзінкамі лексічна-семантычнага і лексічна-граматычнага складу такіх фразеалагізмаў. Напр.:

і ў коле і ў мяле са значэннем ‘у самых разнастайных жыццёвых сітуацыях’, дзе *кола* – ‘млынавое кола’, а *мяла* – ‘мялка, мяліца, на якой лён або пнянку мнуць’ [Лепешаў 2004: 180];

даць пытлю са значэннем ‘напасці з дакорам, абвінавачваннем’ і ‘правучыць, разбіць’, дзе *пыталь* – ‘машына для пытлявання пшаніцы’ або ‘спецыяльны млынавы мяшок для прасейвання мукі, які механічна прыводзіцца ў рух’ [Лепешаў 2004: 115–116];

вомегам вылазіць са значэннем ‘адпомсціцца, не праходзіць бяследна’, дзе *вомег* – другая назва балігалову, двухгадовай расліны з сям’і парасонавых, лісты якой пры ўжыванні выклікаюць хуткае атручэнне [Лепешаў 2004: 77];

і жук і жаба са значэннем ‘усе без выключэння; усякі, кожны чалавек’, дзе *жук* і *жаба* супрацьпастаўляюцца па сваёй мізэрнасці [Лепешаў 2004: 175];

хоць у пятніцу са значэннем ‘у любы момант, у самы блізкі час (пры словах замуж, жаніць)’, дзе згадваецца забарона спраўляць вяселле ў *пятніцу*, якая з часоў язычніцтва лічыцца ў беларусаў нерабочым днём (нельга шыць, купаць дзяцей, мыць бялізну і да т.п.) [Лепешаў 2004: 399].

Пэўныя словы ў складзе фразеалагізмаў належаць да т.зв. “безэквівалентнай лексікі” – такіх слоў, якія немагчыма супаставіць з нейкім іншамойным лексічным паняццем і ў адпаведнасці з гэтым нельга перакласці адным словам [Шкраба 1994: 5]. Нягледзячы на тое, што пры жаданні да іх заўсёды можна падабраць сінонім (не семантычна тоесны адпаведнік), нацыянальна-спецыфічныя адценні, звязаныя з адметнымі ўмовамі жыцця беларускага народа, асаблівасцямі яго псіхалогіі, светаўспрымання, умовамі працоўнай дзейнасці, культурна-этнаграфічнымі традыцыямі, беззваротна страчваюцца. У такіх фразеалагізмах адлюстраваны ўнікальныя ў адносінах да іншых этнічных ці нацыянальных культур з’явы і заканамернасці жыцця, таму яны не маюць адпаведнікаў і эквівалентаў у якой-небудзь іншай мове (і могуць быць перакладзены толькі літаральна або шляхам прамога фармулявання адпаведных паняццяў). Напр.:

шарварку адрабляць са значэннем ‘марудна, абьякава, без старання рабіць якую-небудзь справу’, дзе ўстарэлы назоўнік *шарварка* нагадвае пра колішнюю прымусовую грамадскую працоўную павіннасць па будаўніцтве і рамонце дарог, мастоў, грэбляў у Вялікім княстве Літоўскім і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стст., а таксама ў Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг. [Лепешаў 2004: 415];

лахі над пахі са значэннем ‘свае пажыткі з сабой’, дзе ўжываецца назоўнік *лахі*, які ўвайшоў у літаратурны ўжытак з паўднёва-заходніх гаворак Беларусі і з’яўляецца агульнай назвай разнароднага адзення [Лепешаў 2004: 210];

курту з гурту (выбіраць) са значэннем ‘(выбіраць) каго-н. непрыгожага, кепскага’, дзе назоўнік *курта* атрымаў больш шырокае негатыўнае значэнне ў параўнанні з зыходным ‘маларослы, нізкі чалавек’ [Лепешаў 2004: 206].

З’ява безэквалентнасці фразеалагізмаў адной мовы ў дачыненні да пэўнай іншай мовы неадназначная. Перш за ўсё, яна назіраецца, калі ў фразеалагізмах згадваюцца назвы некаторых прадметаў, з’яў, паняццяў, характэрных для бытавых, сацыяльных, культурных, экалагічных і іншых умоў жыцця аднаго народа пры адсутнасці такіх прадметаў і паняццяў у другога народа. Гэта могуць быць геаграфічныя назвы, імёны людзей, назвы традыцыйных святаў, прадметаў побыту, працы, рамёстваў і г.д. Аднак нават пры наяўнасці ў абедзвюх мовах назваў з’яў ці прадметаў успрыманне іх у фразеалагізмах нярэдка выклікае непаразуменні. Гэта звязана з раслаеннем семантычных адценняў, з дэталізацыяй пэўнага паняцця, што адбываецца неаднолькава ў розных мовах. Напр.: беларускае слова *бульён* у параўнанні з рускім *бульон* выяўляе большую паняццёвую змястоўнасць за кошт прыватнага значэння ‘картофельный суп’ [Шкраба 1994: 9]. Для носьбітаў гэтых моў канкрэтная прыкмета якога-небудзь аб’екта рэчаіснасці будзе актуальнай, важнай у рознай ступені. Семантыка пэўных фразеалагізмаў ускладняецца элементамі ацэначнасці, паколькі кожная культура мае сваю сістэму каштоўнасных арыентацый, свае стэрэатыпныя ацэнкі.

У многіх фразеалагізмах выяўляецца прамая сувязь з прыказкамі. Адны прыказкі расшчапляюцца на дзве часткі, кожная з якіх ужываецца самастойна як фразеалагізм. Ад другіх прыказак адрываецца толькі трапны вобраз з некалькіх слоў ці алегарычная частка, якая і становіцца фразеалагізмам [Лепешаў 1998: 21-24]. Напр.:

начная язюля са значэннем ‘жонка’ – частка прыказкі *Начная язюля дзённую перакуже*, што значыць ‘Жонка зможа пераканаць мужа зрабіць па яе жаданні’ [Лепешаў 2004: 257];

араць дарогі са значэннем ‘гаварыць ці рабіць якое-небудзь глупства’ – частка прыказкі *Каб свінні рогі, арала б дарогі* [Лепешаў 2004: 39];

дабры бабры са значэннем ‘хітры, выкрутлівы чалавек’ – частка прыказкі *Усе бабры дабры, адна выдра ліхая* [Лепешаў 2004: 106];

і жук і жаба са значэннем ‘усе без выключэння; усякі, кожны чалавек’ – частка прыказкі *І жук і жаба мяне вучаць* [Лепешаў 2004: 175];

свая вош укусіць са значэннем ‘каму-н. прыйдзецца сутыкнуцца з жыццёвымі клопатамі, адчуць жыццёвыя цяжкасці непасрэдна самому, без чыёйсьці апекі’ – частка прыказкі *Тады чалавек памысліць мусіць, як свая вош укусіць* [Лепешаў 2004: 340];

трапіць у нерат са значэннем ‘апынуцца ў безвыходным, непрямным ці няёмкім становішчы’ – частка прыказкі *Трапіў у нерат – ні ўзад ні ўперад* [Лепешаў 2004: 365];

чорт дзяцей калыша са значэннем – ‘каму-н. вельмі шанцуе’ [Лепешаў 2004: 410] – частка прыказкі *Багатаму чорт дзяцей калыша <, а беднаму з калыскі выкідае>*, што значыць ‘Звычайна ўдача спадарожнічае таму, хто і без таго не пакрыўджаны лёсам, а ўсе бяdotы звальваюцца на таго, каму і так несалодка жывецца’ [Іванова, Іваноў 1997: 39];

як на дзяды са значэннямі ‘выдатна, уволю (наесціся)’ і ‘вельмі многа (пра яду)’ [Лепешаў 2004: 433] – частка прыказкі *Не заўсягды яды, як на дзяды, а працы, як у нядзелю*, што значыць ‘Жыццё не можа складацца заўсёды толькі з адных свят’ [Іванова, Іваноў 1997: 101].

Шляхі ўзнікнення фразеалагізмаў самых разнастайных. Паходжанне каля 1750 фразеалагізмаў сучаснай беларускай мовы раскрываецца ў “Этымалагічным слоўніку фразеалагізмаў” (2004) І.Я. Лепешава, дзе кожны фразеалагізм вызначаецца паводле паходжання як “спрадвечна беларускі”, “запазычаны”, “калька”, “паўкалька”. Пры класіфікацыі спрадвечна беларускіх фразеалагізмаў, акрамя вызначэнняў “агульнаславянскі”, “усходнеславянскі”, “уласна беларускі”, даволі часта сустракаюцца паметы: “агульны для агульнаславянскіх моў”, “агульны для беларускай і рускай моў”, “агульны для беларускай і ўкраінскай моў”, “агульны для беларускай і польскай моў”, “агульны для беларускай, украінскай і польскай моў”, “агульны для агульнаславянскіх і польскай моў”, “агульны для агульнаславянскіх, польскай і чэшскай моў”.

Найбольшую лінгвакраіназнаўчую каштоўнасць маюць уласна беларускія фразеалагізмы, якіх у згаданым слоўніку налічваецца 297 адзінак. Сярод іх мы вылучылі 63 фразеалагізма з яскрава выражанай нацыянальна-культурнай семантыкай. Яны адлюстроўваюць з’явы, факты, звычаі, уласцівыя беларускаму народу і яго культуры. Напр.:

а) сацыяльна-гістарычнае жыццё Беларусі адлюстравана ў фразеалагізмах: *за дзедам шведом* – ‘вельмі даўно’ [Лепешаў 2004: 134], *шарваркі адрабляць* – ‘марудна, абьякава, без старання рабіць якую-небудзь справу’ [Лепешаў 2004: 415], *у Магілёўскай губерні* – ‘у замагільным свеце, супрацьлеглым зямному (апынуцца, аказацца)’ [Лепешаў 2004: 380], *хварэць на пана* – ‘доўга спаць, вылежвацца’ або ‘весці сябе высакамерна, фанабэрыста, выяўляючы нечаканыя звычаі, імкненне да раскошы і пад.’ [Лепешаў 2004: 395];

б) побыт і звычаі беларускага народа згадваюцца ў фразеалагізмах: *з плеч ды ў печ* – ‘без асаблівых запасаў, не клапацячыся пра заўтра, бестурботна (жыць)’, ‘абы-як, нядбайна (рабіць)’ або ‘зараз жа, неадкладна, не задумваючыся (рабіць што-н.)’ [Лепешаў 2004: 167-168], *да абуха* – ‘да поўнай непрыгоднасці’ [Лепешаў 2004: 106], *даваць перуноў* – ‘гнеўна, з абурэннем гаварыць,

пагражаць' [Лепешаў 2004: 108], *серада з-пад пятніцы (відаць, вылазіць)* – 'ніжняе адзенне з-пад верхняга (відаць і інш.)' [Лепешаў 2004: 344];

в) маральныя каштоўнасці беларусаў адлюстраваны ў фразеалагізмах: *ад яйка адліць* – 'неверагодна лоўка ўкраці, прысвоіць нават тады, калі гэта здаецца немагчымым' [Лепешаў 2004: 36], *бібікі біць* – 'марнаваць час, гультаяваць' [Лепешаў 2004: 50], *біць тылылы* – 'гультаяваць, займацца пустымі справамі' [Лепешаў 2004: 51], *у сабакі вачэй пазычыць* – 'страціць сумленне, сорам, набрацца нахабнасці' [Лепешаў 2004: 383] і да т.п.;

г) назвы жывёл і птушак згадваюцца ў фразеалагізмах: *баранчык божы* – вобразна-метафарычная назва *бакаса* – балотнай птушкі з голасам, падобным да бляння [Лепешаў 2004: 45], *гад печаны* – 'агідны, шкодны чалавек' [Лепешаў 2004: 92], *з жабіны прыгаршчы* – 'вельмі мала' [Лепешаў 2004: 158], *злавіць лісіцу* – 'неасцярожна прапаліць вопратку пры агні' [Лепешаў 2004: 160],

д) назвы раслін адлюстраваны ў фразеалагізмах: *вомегам вылазіць, чамярэца яго ведае* – 'невядома', *дзе чамярэца* – травяністая ядавітая лугавая расліна [Лепешаў 2004: 407-408] і г.д.;

е) спрадвечны аптымізм і няўрымслівасць беларусаў згадваюцца ў фразеалагізмах каламбурнага характару: *замуж за <пана> Пясоўкага (збірацца)* – 'паміраць' [Лепешаў 2004: 144], *і куры не шэпчуць* – 'ніхто нікога не гаворыць пра каго-н., хто-н. не з'яўляецца аб'ектам размовы' [Лепешаў 2004: 176], *плячысты на жывот* – 'прагны да яды, пражэрлівы, любіць многа есці' [Лепешаў 2004: 307], *(лягнуць) як латцем па балоце* – 'вельмі недарэчна, нетактоўна (сказаць што-н.)' [Лепешаў 2004: 430] і інш.

Такім чынам, у беларускай мове існуе цэлы пласт фразеалагізмаў, адметных сваёй нацыянальна-культурнай семантыкай. Яе лексікаграфічная рэпрэзентацыя павінна праводзіцца асобна ў межах спецыяльных лінгвакраіназнаўчых слоўнікаў. Першачарговай праблемай тут з'яўляецца вызначэнне аб'ёму і саставу адзінак, якія трэба апісваць у лінгвакраіназнаўчых слоўніках.

3. Праблемы лексікаграфічнай рэпрэзентацыі нацыянальна-культурнай семантыкі фразеалагічных адзінак беларускай мовы

Вучэбнае тлумачэнне слоў, фразеалагізмаў і моўных афарызмаў праз апісанне іх нацыянальна-культурнай семантыкі даецца ў асобных лінгвакраіназнаўчых слоўніках [Фелицына, Прохоров 1988; Фелицына, Мокиенко 1990 і інш.]. Усе не ўласна моўныя звесткі падаюцца ў лінгвакраіназнаўчых слоўніках такім чынам, каб лепш засвоіць мову, таму такія слоўнікі з'яўляюцца

не энцыклапедычнымі, а філалагічнымі [Іванова, Іваноў 1997: 9]. Лінгвакраіназнаўчыя слоўнікі вызначаюцца сваёй спецыфікай перш за ўсё таму, што спалучаюць уласна лінгвістычную, лінгвадыдактычную і энцыклапедычную інфармацыю і таму выконваюць адначасова некалькі функцый: нарматыўную, тлумачальную, лінгвадыдактычную і энцыклапедычную [Костомаров, Верещагин 1988; Костомаров, Верещагин 1990]. Значыць, адной з праблем лексікаграфічнай рэпрэзентацыі нацыянальна-культурнай семантыкі фразеалагізмаў беларускай мовы з'яўляецца рэалізацыя кожнай з гэтых функцый, прычым не адасоблена, а ў цеснай сувязі з іншымі.

Вызначэнне зместу лінгвакраіназнаўчых слоўнікаў – яшчэ адна праблема, якую неабходна вырашаць з улікам адрасата – носьбіта пэўнай мовы. Са зместавай характарыстыкі фразеалагізмаў беларускай мовы выбіраюцца звесткі, добра знаёмыя беларусам, але невядомыя іншаземцам, таму лінгвакраіназнаўчыя слоўнікі прызначаны перш за ўсё апошнім. Аднак не менш карысныя яны і для тых, хто вывучае беларускую мову як няродную ва ўмовах блізкароднаснага руска-беларускага білінгвізму. Таму пры вызначэнні спецыфікі нацыянальна-культурнай семантыкі беларускай мовы як аб'екта лінгвакраіназнаўства трэба ўлічваць некалькі фактараў [Іванова, Іваноў 2003: 155]: па-першае, блізкасць сучаснай беларускай літаратурнай мовы мясцовым гаворкам Беларусі, па-другое, моцны ўплыў рускай мовы і культуры на фоне даволі абмежаванай сферы ўжывання беларускай мовы пры існаванні ў Беларусі дзвюх дзяржаўных моў – беларускай і рускай, і па-трэцяе, большасць тых, хто жадае вывучыць беларускую мову, звычайна добра валодаюць рускай або вывучаюць яе паралельна з беларускай.

Распрацоўка крытэрыяў вызначэння аб'екту лінгвакраіназнаўчага апісання і дакладнага вызначэння яго аб'ёму для кожнай асобнай мовы таксама з'яўляецца актуальнай праблемай беларускага лінгвакраіназнаўства. Адзінкі, якія складаюць лінгвакраіназнаўчы слоўнік беларускіх фразеалагізмаў, мэтазгодна адбіраць паводле двух асноўных крытэрыяў: прыналежнасць да найбольш ужывальных фразеалагізмаў у сучаснай беларускай мове і іх найбольшая каштоўнасць з лінгвакраіназнаўчага пункту гледжання. Гэта, найперш, фразеалагізмы ўласна беларускага паходжання, у якіх адлюстраваны геаграфічныя, сацыяльна-гістарычныя і культурныя асаблівасці жыцця беларускага народа, яго светапогляд і маральна-этычныя каштоўнасці, побыт і звычкі.

Яшчэ адна праблема, якую неабходна вырашыць пры лексікаграфічным апісанні нацыянальна-культурнай семантыкі беларускіх фразеалагізмаў, – адпаведнасць структуры слоўнікавага артыкула ў лінгвакраіназнаўчых слоўніках іх функцыянальнаму прызначэнню. У лінгвакраіназнаўчай рэпрэзентацыі нацыянальна-культурнай семантыкі мовы першаснае значэнне

належаць слоўнікавым артыкулам, у якіх мусяць быць адлюстраваны нарматыўны аспект функцыянавання намінатыўных адзінак, тлумачэнне іх значэння і сітуацыі ўжывання, стылістычная і экспрэсіўна-эмацыянальная характарыстыкі, лінгвадыдактычны аспект апісання нацыянальна-культурнай семантыкі намінатыўных адзінак на ўсіх узроўнях мовы, у тым ліку і звесткі пазнавальнага характару. Таму вялікую ўвагу неабходна звярнуць на распрацоўку асноўных і дадатковых кампанентаў слоўнікавага артыкула лінгвакраіназнаўчых слоўнікаў беларускіх фразеалагізмаў.

Слоўніковы артыкул у лінгвакраіназнаўчым слоўніку беларускіх фразеалагізмаў павінен складацца з наступных асноўных кампанентаў:

- загаловачная адзінка – беларускі фразеалігізм;
- тлумачэнне складаных для іншамовнага чытача слоў, граматычных форм і канструкцый;
- лінгвакраіназнаўчы каментарый;
- тлумачэнне значэння фразеалагізма;
- сітуацыйная характарыстыка;
- ілюстрацыйныя цытаты;
- рускамовныя адпаведнікі беларускага фразеалігізма;
- блізкія па сэнсе і/або сітуацыі ўжывання беларускія фразеалагізмы.

Тлумачыць складання для іншамовнага чытача словы, граматычныя формы і канструкцыі, а таксама безэквівалентныя словы патрэбна такім чынам, каб карыстальнік лінгвакраіназнаўчага слоўніка як мага менш быў вымушаны звяртацца да іншых даведачных і навукова-метадычных выданняў дзеля высвятлення значэнняў незразумелых або невядомых яму слоў, граматычных форм і канструкцый, якія ўваходзяць у склад фразеалагізмаў.

Тлумачэнні лексіка-граматычнай структуры фразеалагізмаў маюць выключна лінгвадыдактычны характар, таму ўсе звесткі аб лексемах, граматычных формах і канструкцыях, што ўжываюцца ў фразеалагізмах, павінны быць абмежаваныя навучальнымі мэтамі і падавацца ў найбольш успрымальнай форме.

Лінгвакраіназнаўчы каментарый – гэта тлумачэнне гістарычных умоў узнікнення фразеалагізма, апісанне асобных фактаў з гісторыі Беларусі, рэалій беларускай прыроды і матэрыяльнай культуры беларусаў, народнага побыту і звычаяў і на г.п., якія так ці інакш звязаны з адпаведнымі фразеалагізмамі, якія адлюстроўваюць і захоўваюць гістарычны і духоўны вопыт не аднаго пакалення.

Тлумачэнне значэння фразеалагізма з’яўляецца найважнейшым кампанентам яго семантызацыі, асабліва ў лінгвакраіназнаўчым слоўніку, таму што правільнае разуменне сэнсу той ці іншай мовнага адзінкі забяспечвае яе хуткае і паспяховае засваенне. Тлумачэнне значэнняў фразеалагізмаў трэба ажыццяўляць праз закончаную ў сэнсавых адносінах фразу па прынцыпе

“падобнае – падобным” з захаваннем (там, дзе гэта магчыма) сінтаксічнага ладу, уласцівага семантызуемай адзінцы, для найбольш нагляднага выяўлення метафарычнасці асобных лексічных кампанентаў фразеалагізма.

Сітуацыйная характарыстыка функцыянавання фразеалагізма – гэта тлумачэнне: дзе, калі, у дачыненні да чаго ці каго, пры якіх абставінах, з якой мэтай і на г.п. ён звычайна ўжываецца. Дакладнае веданне гэтага дазваляе пазбегнуць магчымых памылак пры ўжыванні тых ці іншых фразеалагізмаў у маўленні.

Ілюстрацыйныя цытаты ў лінгвакраізнаўчых слоўніках маюць навучальную функцыю, г.зн. прызначаны адлюстроўваць узорныя кантэксты і/або сітуацыі ўжывання намінацыйных адзінак. Яны павінны не толькі дапамагчы абсалютна дакладна зразумець кантэксты і/або сітуацыі ўжывання адзінак мовы, але і спрыяць лепшаму засваенню апошніх на канкрэтным прыкладзе. Акрамя гэтага, ілюстрацыйныя цытаты ў лінгвакраізнаўчым слоўніку павінны як мага шырэй адлюстроўваць нацыянальна-культурны кампанент беларускай літаратурнай мовы, таму лепш, калі яны належаць да мастацкіх і публіцыстычных тэкстаў.

У склад слоўнікавага артыкула ў лінгвакраізнаўчым слоўніку беларускіх фразеалагізмаў пажадана ўключыць іх рускамоўныя адпаведнікі, а таксама блізкія па сэнсе і/або сітуацыі ўжывання беларускія фразеалагізмы (з ліку тых, што апісваюцца ў слоўніку). Рускамоўныя адпаведнікі прызначаны палегчыць карыстанне слоўнікам тым іншаземцам, хто ведае рускую мову, а таксама ўсім тым, хто вывучае беларускую мову як другую ва ўмовах руска-беларускага двухмоўя.

У якасці прыкладу лінгвакраізнаўчай рэпрэзентацыі нацыянальна-культурнай семантыкі беларускіх фразеалагізмаў можна прывесці наступны слоўнікавы артыкул.

ГУЛА АСМАЛЕНАЯ

Гула, *-ы, ж.*; *Разм.* – вытачаная ці выразаная з дрэва моцная кулькашарык, якую ў гульні ганялі ўдарамі палкі.

Асмалены, *-ая. Прым.* – абсмалены над агнём.

Зусім нічога не (атрымаць, зрабіць, дастанецца і пад.).

Гаворыцца (часцей з іроніяй), калі хто-н. не атрымлівае ўзнагароды, пашаны, увогуле чаго-н., на што ён разлічваў, асабліва ў параўнанні з тымі, хто гэта атрымлівае.

– Грошы кладуць у кішэню Ліскоўскія, вы нават не ведаеце колькі. Вам жа з рэдактарам – падстаўным, трэба сказаць, – гула асмаленая (Я. Колас. На ростанях).

4. Высновы

Аб'ектыўныя ўмовы функцыянавання беларускай мовы ў Беларусі натуральна скіроўваюць беларускае лінгвакраізнаўства ў рэчышча лінгвадыдактычнай рэпрэзентацыі нацыянальна-культурнай семантыкі беларускай мовы ў дачыненні да тых, хто вывучае беларускую мову як няродную ва ўмовах блізкароднаснага руска-беларускага білінгвізму. Такая спецыфіка лінгвакраізнаўчага зместу выкладання беларускай мовы набывае не толькі лінгвадыдактычнае, але і выключнае культурнае значэнне.

Нацыянальна-культурная семантыка беларускіх фразеалагізмаў павінна апісвацца ў лінгвакраізнаўчым слоўніку ў выглядзе спецыяльнага каментарыя – тлумачэння гістарычных умоў узнікнення фразеалагізма, апісання асобных фактаў з гісторыі Беларусі, рэальнай беларускай прыроды і матэрыяльнай культуры беларусаў, народнага побыту і звычаяў і на г.п., якія так ці інакш звязаны з адпаведнымі фразеалагізмамі, якія адлюстроўваюць і захоўваюць гістарычны і духоўны вопыт не аднаго пакалення.

Мінулае ў фразеалагізмах становіцца здабыткам сучаснага, застаецца актуальным да сённяшняга дня, таму іх нацыянальна-культурная семантыка павінна апісвацца і вывучацца не толькі ў сінхраніі, але і ў дыяхраніі. Для беларускага лінгвакраізнаўства асаблівае значэнне мае менавіта гістарычны падыход, нават калі размова ідзе аб зусім нядаўнім мінулым, таму што для правільнага разумення спецыфікі сучаснага сацыяльнага і культурнага жыцця беларусаў неабходна ведаць яго перадумовы, асабліва апошняй чвэрці стагоддзя, якія знайшлі сваё адлюстраванне ў шматлікіх фразеалагічных інавацыях, у тым ліку і ўласна беларускага паходжання.

У гэтым кірунку актуальныя задачы беларускага лінгвакраізнаўства ў галіне фразеалогіі можна акрэсліць наступным чынам: (а) вылучэнне аб'ектаў лінгвакраізнаўчага апісання фразеалагізмаў беларускай мовы пры яе вывучэнні ў рускамоўнай (ці пэўнай іншай) аудыторыі, (б) тэарэтычная распрацоўка прынцыпаў такога апісання, (в) практычная рэалізацыя гэтых прынцыпаў пры складанні лінгвакраізнаўчых слоўнікаў фразеалогіі беларускай мовы.

Літаратура

- Басава Г. Лінгвакраізнаўчы падыход у прэзентацыі беларускай фразеалогіі замежным студэнтам // Роднае слова. – 2000. – № 5. – С. 34–35.
- Басава Г. Мова, літаратура, асоба ў аспекце лінгвакраізнаўства // Традыцыйныя і новатарскія тэхналогіі вучэння ў мове як інавацыя: Тез. докл. Міжнарод. навуц.-практ. конф. (24–26 мая 2001 г.). – Мн., 2001. – С. 244–245.
- Верецагин Е. М., Костомаров В. Г. Лингвострановедческая теория слова. – М., 1980.
- Верецагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 1990.

Дзячэнка Н.П. Лінгвакраіназнаўчы аспект выкладання беларускай мовы як замежнай // Управліненне ў сацыяльных і эканамічных сістэмах: Мат-лы XIII Міжнароднага навуц.-практ. канф. (12 чэрвеня 2005 г.). – Мн., 2005. – С. 352–353.

Дзячэнка Н.П. Лінгвакраіназнаўчы падыход у вывучэнні беларускай мовы ва ўмовах блізкароднаснага руска-беларускага білінгвізму // Матэрыялы II Міжнароднай навучнай канферэнцыі, прысвячонай памяці О.В. Озаровскага, праводзімай ў рамках “Кулешовскіх чтэнняў” (25–26 сакавіка 2005 г.) / Под ред. Е.Е. Іванова. – Могілев, 2005. – С. 120–122.

Дзячэнка Н.П., Іванова С.Ф. Крылатыя словы як аб’ект лінгвакраіназнаўчага апісання // Славянская фразеалогія ў арэальным, гістарычным і этнакультурным аспектах: Мат-лы IV Міжнароднага навуц. канф. (5–6 кастрычніка 2005 г.) / Отв. ред. В.И. Коваль. – Гомель, 2005. – С. 96–99.

Дьяченко Н.П. Фразеалогізмы і прыказкі як носьбіты нацыянальна-культурнай семантыкі мовы // Праблемы славянскай культуры і цывілізацыі: Мат-лы VII Міжнароднага навуц.-метод. канф. (24 мая 2005 г.) / Отв. ред. А.М. Антипова. – Уссурыйск, 2005. – С. 180–184.

Іванов Е.Е. Нескалькі слоў аб афарызмах як аб’екце лінгвостранаведення // Заочнае навучэнне рускаму мовы: праблемы і перспектывы: Тез. докл. і сабш. Міжнароднага сімпозіума (26–29 кастрычніка 1992 г.). – М., 1992. – С. 31–33.

Іваноў Я.Я. Нацыянальна-культурная семантыка моўнай афарызмыкі (Лінгвакраіназнаўчы аспект) // Нацыянальна-культурны кампанент у тэксце і ў мове: Тез. докл. Міжнароднага навуц. канф. (5–7 кастрычніка 1994 г.): В 2 ч. / Отв. ред. С.М. Прохорова. – Мн., 1994. – Ч. 2. – С. 55–57.

Іванова С.Ф., Іваноў Я.Я. Лінгвакраіназнаўчае апісанне беларускай мовы // Выбраныя труды вучоных МГУ ім. А.А. Кулешова / Под ред. М.И. Вишневого. – Могілев, 2003. – С. 153–156.

Іванова С., Іваноў Я. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: Лінгвакраіназнаўчы дапаможнік. – Мн., 1997.

Іваноў Я.Я. Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы і праблема яе лінгвакраіназнаўчай рэпрэзентацыі: (На матэрыяле моўнай афарызмыкі) // *Іванова С.Ф., Іваноў Я.Я., Мячкоўская Н.Б.* Сацыякультурная прастора мовы (сацыяльныя і культурныя аспекты вывучэння беларускай мовы). – Мн., 1998. – С. 33–62.

Іваноў Я.Я. Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы як аб’ект лінгвакраіназнаўства // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы: Мат-лы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў (21–25 мая 2000 г.) / Под ред. Г. Цыхуна. – Мн., 2001. – С. 285–290.

Іваноў Я. Параўнальны аналіз беларускіх і польскіх прыказак і нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы: (Лінгвакраіназнаўчы аспект) // *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe* : Мат-лы IX Міжнароднага канф. навуц. “Droga ku wzajemności” (20–22 ліпеня 2001 г.) / Под ред. М. Kondratiuka. – Бялэсток, 2002. – С. 117–126.

Костомаров В.Г. Амерыканская версія лінгвостранаведення (агляд канцэпцыі “літэратурнай граматычнасці”) // *Русский язык за рубежом*. – 1989. – № 6. – С. 72–80.

Костомаров В.Г., Верещагин Е.М. О пословицах, поговорках и крылатых выражениях в лингвострановедческом учебном словаре // Фелицына В.П., Прохоров Ю.Е. Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения: Лингвострановедческий словарь / Под ред. Е.М. Верещагина и В.Г. Костомарова. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1988. – С. 4–17.

Костомаров В.Г., Верещагин Е.М. О русских фразеологизмах в лингвострановедческом учебном словаре // Фелицына В.П., Мокиенко В.М. Русские фразеологизмы: Лингвострановедческий словарь / Под ред. Е.М. Верещагина и В.Г. Костомарова. – М., 1990. – С. 3–13.

Лепешаў І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: У 2 т. – Мн., 1993.

Лепешаў І.Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы. – Мн., 1998.

Лепешаў І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў. – Мн., 2004.

Лепешаў І.Я., Якаўцэвіч М.А. Слоўнік беларускіх прыказак. – Мн., 1996.

Фелицына В.П., Прохоров Ю.Е. Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения: Лингвострановедческий словарь / Под ред. Е.М. Верещагина и В.Г. Костомарова. – 2-изд., испр. и доп. – М., 1988.

Фелицына В.П., Мокиенко В.М. Русские фразеологизмы: Лингвострановедческий словарь / Под ред. Е.М. Верещагина и В.Г. Костомарова. – М., 1990.

Шкраба І.Р. Самабытнае слова: Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні). – Мн., 1994.

Янкоўскі Ф. Крылатыя словы і афарызмы (з беларускіх літаратурных крыніц). – Мн., 1960.

Магілёў (Беларусь)